

جہانے در خلوت تنہاے

بررسی آراء و نظریہ های ادبی استاد دکتر عبدالحسین زرّین کوب

مؤلف:

محمدرضا شعبانوف

سرشناسه	: شعبانی، محمدرضا، ۱۳۴۹
عنوان و نام پدیدآور	: جهانی در خلوت تنهایی : بررسی آرا و نظریه‌های ادبی استاد دکتر عبدالحسین زرین کوب/ مولف محمدرضا شعبانی.
مشخصات نشر	: تهران : زوار، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۸۹۸ ص.
شابک	: 978-964-401-578-6
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
عنوان دیگر	: بررسی آرا و نظریه‌های ادبی استاد دکتر عبدالحسین زرین کوب.
موضوع	: زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۰۱ - ۱۳۷۸. -- نقد و تفسیر
موضوع	: نقد ادبی -- ایران -- مقاله‌ها و خطابه‌ها
موضوع	: Literary criticism -- Iran-- Addresses, essays, lectures*
موضوع	: نقد ادبی -- ایران
موضوع	: Literary criticism -- Iran.
رده بندی کنگره	: PIR ۷۶
رده بندی دیویی	: ۲/۴۳۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۰۶۵۹۷

مستشار زوار

■ جهانی در خلوت تنهایی ■

بررسی آراء و نظریه‌های ادبی استاد دکتر عبدالحسین زرین کوب

■ مؤلف: محمدرضا شعبانی ■

■ صفحه‌آرایی: مریم جهانتاب ■

■ طراح جلد: قلی‌زاده ■

■ نوبت چاپ: اول؛ بهار ۱۳۹۹ ■

■ شمارگان: ۵۵۰ نسخه ■

■ چاپ / صحافی: نقره‌آبی / فرد ■

■ شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۰۱-۵۷۸-۶ ■

■ تهران؛ خیابان انقلاب؛ خیابان دوازدهم فروردین؛ نبش شهید نظری؛ پلاک ۲۷۸ ■

■ تلفن: ۶۶۴۶۲۵۰۳-۶۶۴۸۳۴۲۳-۶۶۴۸۳۴۲۴ نمابر: ۶۶۴۸۳۴۲۴ ■

قیمت: ۱۷۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

تشکر و تقدیر	۱۵
سخنی با خوانندگان (سلف بنیادی و فلسفی این کتاب)	۱۷
۱: زرین کوب اودیسه، بیات، زمین ایران	۱۹
از دهلیز دبستان کمال تا غربت غرب، فرانسه	۲۱
۲: مبانی مقدماتی و نظری نقد ادبی	۳۳
مقدمات نظری - نظریه و نظریه پردازی	۳۵
نظریه پردازی برای ادبیات در حکم فلسفه	۳۹
نگرش افلاطونی در بعضی حوزه های ادبیات	۴۰
مقدمات ضروری نقد ادبی و نظریه پردازی	۴۶
زرین کوب و جایگاه وی در نظریه پردازی ادبی	۵۴
بازسازی ادبیات یکی از شگردهای پژوهشی عبدالحسین زرین کوب	۵۷
دکتر عبدالحسین زرین کوب صاحب آرا و نظرات ادبی مخصوص به خود	۶۱
آثار عبدالحسین زرین کوب و وجاهت ادبی	۶۳
تقسیم بندی آثار استاد بر مبنای موضوعی	۶۴
۳: آثار مرتبط با نقد ادبی	۶۷
تحلیل و بررسی فلسفه شعر یا تاریخ تطور شعر و شاعری در ایران	۶۹
گفتار اول - ماهیت و تطور شعر و شاعری	۶۹
گفتار دوم - اشعار غنایی	۷۲
تأثیر تهاجمات و جنگ ها در ایجاد و تأثیر آن بر شعر و ادب	۷۵
گفتار سوم - چامه	۷۸
گفتار چهارم - اشعار حماسی	۷۹
ادب تطبیقی در رساله فلسفه شعر	۸۳
یک سوء تعبیر درخصوص منظومه یوسف و زلیخا	۸۴

۸۵	حافظ در رساله فلسفه شعر و شبهه پارسی‌نژاد در این باره.....
۸۷	گفتار پنجم - اشعار صوفیانه و عرفانی.....
۸۸	سخنی در باب منشأ تصوف در فلسفه شعر.....
۹۲	تحلیل و بررسی مقاله «آشتی با ادبیات».....
۹۲	آشتی با ادبیات؛ عبدالحسین زرّین‌کوب ۱۳۲۵.....
۹۴	نقد و ارزیابی مقاله «آشتی با ادبیات» دکتر عبدالحسین زرّین‌کوب.....
۱۰۰	ادبیات در محکمه تاریخ؛ عبدالحسین زرّین‌کوب ۱۳۲۶.....
۱۰۵	ادبیات در قرون وسطی؛ وردن. ل. سولنیه - ترجمه عبدالحسین زرّین‌کوب ۱۳۲۸.....
۱۰۶	رئوس ادبیات فرانسه در قرون وسطی.....
۱۱۲	ادبیات فرانسه در رنسانس وردن. ل. سولنیه؛ ترجمه عبدالحسین زرّین‌کوب ۱۳۳۹.....
۱۱۲	عمده‌ترین رئوس کتاب ادبیات فرانسه در دوره رنسانس.....
۱۱۶	ارسطو و فن شعر؛ ترجمه و تألیف عبدالحسین زرّین‌کوب ۱۳۳۷.....
۱۱۶	۱- بررسی فن شعر و بیان ریشه‌های بنیادی آن.....
۱۲۱	۲- آرا و نظریه‌های زرّین‌کوب در خصوص رساله فن شعر ارسطو.....
۱۲۷	۳- نظر زرّین‌کوب در خصوص کاتاکسیس.....
۱۳۳	۴- معایب احتمالی فن شعر و شعر زرّین‌کوب در این باره.....
۱۳۷	۵- ترجمه‌های مختلف فن شعر ارسطو به فارسی.....
۱۴۱	شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب سال ۱۳۴۶.....
۱۴۲	۱- نظر قطعی زرّین‌کوب در باب شعر واقعی.....
۱۴۴	۲- نظرات ادبی زرّین‌کوب در شعر بی‌دروغ و شعر بی‌نقاب.....
۱۴۶	شعر و ادب.....
۱۴۶	شناخت شعر.....
۱۵۲	نظر زرّین‌کوب در خصوص شعر و شاعری در ایران پیش از اسلام.....
۱۵۶	قافیه‌اندیشی شعر نو و وزن شعر پیش از اسلام در نظر عبدالحسین زرّین‌کوب.....
۱۶۲	نظر زرّین‌کوب در باب زبان آرکائیک اخوان ثالث.....
۱۶۵	عدم رشد شعر و هنر نمایشی در ایران به عقیده عبدالحسین زرّین‌کوب.....
۱۷۲	زرّین‌کوب و شعر نو.....
۱۷۳	ضرورت وجودی در شعر نو.....
۱۹۵	یک دو نظر در باب شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب.....
۱۹۵	۱- دکتر ایرج پارسی‌نژاد و شعر بی‌دروغ.....
۱۹۷	۲- دکتر مرتضی کاخی و شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب.....
۲۰۴	نقد ادبی عبدالحسین زرّین‌کوب؛ یک جلدی ۱۳۳۸ و دو جلدی ۱۳۵۴.....
۲۰۴	۱- ضرورت و معرفی ادبیات و نقد ادبی.....
۲۰۵	۲- نقد ادبی زرّین‌کوب.....
۲۰۶	۳- وضع بد نقد و نقادی در ایران.....
۲۰۸	۴- هدف اصلی و تألیف نقد ادبی زرّین‌کوب.....

۲۰۹	۵- زرّین کوب بنیانگذار نقد ادبی نوین ایران
۲۱۰	۶- ویژگیهای اصولی نقد ادبی زرّین کوب
۲۱۲	۷- مبادی بنیادی و فلسفی نقد ادبی زرّین کوب
۲۳۰	۸- روش نقد ادبی زرّین کوب
۲۳۱	۹- تأثیر نقد ادبی زرّین کوب بر نقدهای ادبی پس از خود
۲۳۲	۱۰- چاپهای نقد ادبی زرّین کوب
۲۳۳	۱۱- نقد ادبی کامل در نظر زرّین کوب
۲۳۴	۱۲- هیچ اثری برتر از «نقد» نیست
۲۳۵	۱۳- نقد صنعتی است دستوری
۲۳۶	۱۴- ملاک حاکم در نقد ادبی از نظر زرّین کوب
۲۳۷	۱۵- ذوق، نقش آن در نقد ادبی در نظر زرّین کوب
۲۳۸	۱۶- نظر زرّین کوب بر نقد اجتماعی هیپولیت تن
۲۴۲	۱۷- زرّین کوب بر نقد ریخی
۲۴۳	۱۸- بخش سوم نقد ادبی، عروض، مباحث این فصل
۲۴۶	۱۹- نظر عبدالحسین زرّین کوب در خصوص نقش متکلمان در گسترش نقد ادبی
۲۴۷	۲۰- نظر زرّین کوب در قضا به نفع نظام
۲۴۸	۲۱- نقد نکته‌یابانه زرّین کوب در ادب و عفت
۲۵۱	امتیازات جلد دوم نقد ادبی
۲۵۲	۱- نقد امروز، شیوه‌هایی نو در نظر زرّین کوب
۲۵۳	۲- ایران بین نوجویی و سنت‌گرایی ادب رسمی و ادب غیررسمی
۲۵۶	۳- فلسفه و نقد
۲۵۹	۴- نقد نقد عیارها و نقدها - زرّین کوب و نقد همدلانه
۲۶۲	۵- دسته‌بندی زرّین کوب از سبکهای متداول شعر فارسی
۲۶۵	۴: آثار مرتبط با تاریخ ادبی یا تاریخ ادبیات زرّین کوب
۲۶۷	سیری در شعر فارسی؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۶۳
۲۶۷	معرفی و نقد و نظر
۲۷۲	۱- اولین شعر در نظر زرّین کوب
۲۷۳	۲- قبول ابلی مغولان در فارس، رونق شعر و ادب پارسی در نظر زرّین کوب
۲۷۴	۳- سعدی و جامعیت شاعری او در نظر زرّین کوب
۲۸۰	۴- جامی آخرین شاعر سبک قدمایی در نظر زرّین کوب
۲۸۰	۵- عهد شاهرخ و مقدمات خروج شعر از چهار دیوار دستگاه ملوک و وزرا
۲۸۳	۶- شعر از مدرسه به بازار در سبک هندی
۲۸۵	۷- واقعگرایی در شعر اهل بازار در سبک هندی
۲۸۷	۸- ادب دوره بازگشت در تحلیل نظری عبدالحسین زرّین کوب
۲۹۰	از گذشته ادبی ایران؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۷۵

- معرفی کتاب ۲۹۰
- ۱- نوعی نثر پیش از شعر در ایران قبل از اسلام ۲۹۶
- ۲- نثر و تعبیر ادبی در نظر زرّین کوب ۲۹۹
- ۳- تأثیر متون عهد ساسانی بر نثر دوران اسلامی ۳۰۱
- ۴- نظر زرّین کوب درباره نثر دوران بازگشت ادبی ۳۰۴
- ۵- نظری بر ادب معاصر - شعر نو و اشعار نیمایی در نظر زرّین کوب ۳۰۹
- نظرات مستقل زرّین کوب در خصوص اشعار نو و ادب معاصر ۳۱۰
- با کاروان حله؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۴۳ ۳۱۶
- معرفی و شناخت با کاروان حله در یک نگاه ۳۱۶
- ۱- رودکی شاعر روشن بین - آیا رودکی کورمادرزاد بود؟ ۳۱۸
- بررسی و نقد و نظر عقیده استاد زرّین کوب ۳۱۹
- ۲- انوری پیام ستایشگران - شعر انوری شعر خطابه ۳۲۱
- ۵: آثار مربوط به تحقیقات عرفان و تصوف ۳۲۵
- جستجو در تصوف ایران؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۵۷ ۳۲۷
- معرفی و مقدمه در خصوص جستجو در تصوف ایران ۳۲۷
- ۱- اشعار منتسب ابوسعید ابراهیمیر و عقیده زرّین کوب در این باره ۳۳۴
- تحلیل و بررسی آرا مربوط به اشعار ابوسعید ۳۳۵
- ۲- آثار منشور فارسی خواجه عبدالله انصاری - مفسر و سنجشگر جنبی و نظر زرّین کوب در این باره ۳۳۸
- ۳- حلاج در نظر زرّین کوب براساس جستجو در وفایان و کتاب شعله طور ۳۴۰
- ۴- عین القضاة همدانی و تمایلات گنوسی وی در نظر زرّین کوب ۳۵۱
- ۵- اهل قنوت و تصوف عامیانه و ملامتیه در نظر عبدالحسین زرّین کوب ۳۵۴
- نظری انتقادی به یک سخن استاد بدیع الزمان فروزانفر در خصوص اهل قنوت و ملامتیه ۳۵۵
- دنباله جستجو در تصوف ایران؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۶۲ ۳۶۰
- مواضع زرّین کوب در خصوص نقد بر صوفیه ۳۶۱
- مبارزه اجتماعی در عصر جدید با جنبه‌های منفی صوفیه ۳۶۳
- ۱- شیخ حسن بلغاری و طریقه نقشبندیّه در نظر عبدالحسین زرّین کوب ۳۶۵
- تحول دایمی سیر تصوف در ایران در نظر زرّین کوب ۳۶۷
- ۲- شعر و ادب صوفیه در نظر زرّین کوب ۳۶۸
- ۳- تلفیق تصوف و تشیع در عهد صوفیه در نظر زرّین کوب ۳۷۰
- تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۷۶ ۳۷۲
- معرفی اثر ۳۷۲
- محتویات کتاب ۳۷۴
- ارزش میراث صوفیه؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۴۲ ۳۷۹
- نقد صوفی نه همه صافی و بی‌غش باشد ۳۷۹
- تصوف و عرفان ۳۷۹

معرفی و نقد کتاب ارزش میراث صوفیه.....	۳۸۳
۱- کشف و الهام فردی در طریقه صوفیه - مخالفت متشرعه با صوفیه.....	۳۸۹
۲- زهد خوفی و تصوّف عاشقانه.....	۳۹۶
۳- قلندریه در نظر زرّین کوب.....	۳۹۸
۴- نظریه وحدت وجود ابن عربی و مذهب ثنوی بایزید و حلّاج در نظر زرّین کوب.....	۴۰۱
۵- کهنترین اشعار صوفیانه بنا به نظر زرّین کوب.....	۴۰۴
۶: آثار زندگینامه‌ای و تئنگارانه.....	۴۰۹
نامورنامه دکتر عبدالحسین زرّین کوب.....	۴۱۱
مجموعه یادداشت‌های استاد زرّین کوب درباره فردوسی و شاهنامه.....	۴۱۱
معرفی و حتمه.....	۴۱۱
۱- ستایش و نوعی نقد تاریخی میان ایللیاد و شاهنامه.....	۴۱۱
نتیجه‌گیری مثبت.....	۴۱۷
۲- نام حقیقی فردوسی.....	۴۱۸
۳- عقیده دینی و مذهبی فردوسی در نظر عبدالحسین زرّین کوب و نقد و بررسی آرا.....	۴۲۱
۴- آیا می‌توان فردوسی را منتسب به عقاید سعوویه دانست؟.....	۴۴۲
نظر عبدالحسین زرّین کوب در خصوص شعرتیون فردوسی.....	۴۴۲
۵- آیا فردوسی زبان پهلوی می‌دانست؟.....	۴۴۹
۶- نظر عبدالحسین زرّین کوب در خصوص نامه‌های سرگشته به برادرش.....	۴۶۰
۷- عامل بی‌اعتنائی محمود غزنوی به شاهنامه بنا به نظریه عبدالحسین زرّین کوب.....	۴۶۳
۸- معرفی مقاله گفت و شنودی در باب ابدیت ایران.....	۴۶۷
رستم از منظر دینامیسم تاریخی زرّین کوب در شاهنامه.....	۴۶۷
فرار از مدرسه؛ دکتر عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۵۳.....	۴۷۳
معرفی کتاب و عرصه غزالی‌شناسی استاد زرّین کوب.....	۴۷۳
بررسی مقاله «تصویری در هاله قدس» پاسخی به حسین داوری بر نقد فرات.....	۴۷۹
۱- غزالی و ترک نظامیه بغداد و بررسی آن بنا به نظر استاد عبدالحسین زرّین کوب.....	۴۸۵
غزالی در اعترافات و اندیشه‌هایش - بررسی گفتار عبدالحسین زرّین کوب.....	۴۹۱
بخش یکم.....	۴۹۱
بخش دوم.....	۴۹۲
بخش سوم.....	۴۹۳
بخش چهارم.....	۴۹۵
بخش پنجم.....	۵۰۱
غزالی و ابن رشد.....	۵۰۵
بررسی مقایسه‌ای آندو در کتاب دفتر ایام.....	۵۰۵
آیا غزالی سبب توقف و رکود فلسفه شد؟.....	۵۰۸
بررسی نظر دکتر عبدالحسین زرّین کوب در این باره.....	۵۰۸

- عبدالحسین زرّین کوب و خاقانی‌شناسی و بررسی آراء و نظرات ایشان در باب خاقانی شروانی ۵۱۳
- ترجمه شرح قصیده ترسائییه، با کاروان حله و دیدار با کعبه جان ۵۱۳
- برخی مزایا و امتیازات دیدار با کعبه جان ۵۱۵
- وجه تسمیه و نامگذاری دیدار با کعبه جان ۵۱۶
- ۱- عقده حقارت خاقانی - نظریه دکتر عبدالحسین زرّین کوب در این باره ۵۱۶
- ۲- ممدوح مورد نظر در قصیده ترسائییه خاقانی و تشکیک استاد زرّین کوب در این باره ۵۲۶
- ۳- خاقانی و شیوه شاعران اران ۵۲۹
- نکته‌ای درباره مکتب و سبک شاعری خاقانی شروانی به نظر استاد زرّین کوب ۵۲۹
- از کوچه رندان؛ عبدالحسین زرّین کوب ۱۳۴۹ ۵۳۲
- معرفی اثر ۵۳۲
- پاسخی به یک انتقاد ابرادگونه محمد حقوقی به از کوچه رندان ۵۳۷
- ۱- نظر استاد زرّین کوب درباره تضمین غزل حافظ ۵۵۴
- ۲- باده و شراب حافظ و بررسی چند و چون آن در نظر زرّین کوب ۵۵۷
- استنتاج بحث باب در اشعار حافظ در نظر استاد زرّین کوب ۵۶۰
- ۳- رندان بازار و رندان مدرسه و تعبضی بر یک تعبیر زرّین کوب ۵۷۱
- پاسخ ما به ایرادگونه دکتر سید حمیدیان ۵۷۳
- ۴- خطا بر قلم صنع و نظریه استاد زرّین کوب در این باره ۵۷۴
- نظر نهایی زرّین کوب بر حافظ و قلم صنع از کتاب نقش بر آب «حافظ و قلم صنع» ۵۷۶
- یک ایراد انتقادآمیز دکتر حمیدیان به یک جا و مقاله استاد زرّین کوب ۵۸۱
- حدیث خوش سعدی : ۱۳۷۹ ۵۹۰
- معرفی ۵۹۰
- ۱- بحثی مختصر در خصوص یک نظر دکتر عبدالحسین زرّین کوب ۵۹۷
- ۲- سفرهای سعدی و میزان واقعیت‌پذیری آن در نظر استاد ۵۹۹
- دلیل تردید قطعی زرّین کوب درباره سفر سعدی به کاشغر و هند ۶۰۲
- نظرات دیگر صاحب‌نظران در باب سفرهای سعدی به اجمال ۶۰۶
- شبه انتقادی بر عقیده استاد زرّین کوب و پاسخ ما بدان ۶۰۷
- ۳- مدح داغ ننگ ۶۰۸
- بررسی مدایح سعدی در قصایدش و نظریه استاد زرّین کوب در این باره ۶۰۸
- انقلاب سعدی در قصاید مدحی ۶۱۲
- وجود عناصر تأملی - غنایی در قصاید سعدی ۶۱۴
- ۴- بررسی و تحلیل ماجرای تناقض‌گویی در دنیای گلستان در نظر استاد ۶۲۱
- ذکر نمونه‌ای پاسخ به نقد علی دشتی در گلستان ۶۲۴
- عبدالحسین زرّین کوب در عرصه عطارشناسی و بررسی نوشته‌ها و مقالات وی در این باره ۶۲۷
- صدای بال سیمرغ و دیگر مقالات زرّین کوب در باب عطار ۶۲۷
- ۱- زرّین کوب و مختارنامه عطار ۶۳۲
- بررسی نظریه استاد پیرامون مختارنامه عطار نیشابوری ۶۳۲

سخن‌های خاندان

اهداف بنیادی و فلسفی این کتاب

استخراج و تحلیل را به طریق‌های ادبی - تحقیقی استاد زرین‌کوب در وهله نخست سبب تنویر افکار و روشن شدن افکار علاقمندان، دانشجویان و استادان ادب است درثانی نقد و بررسی این آرا از خلال آثار استاد، علاوه بر داشتن ارزش‌های تحقیقی و علمی، البته خود نوعی نقد ادبی محسوب می‌شود. بر این یک نایده دیگر استخراج این عقاید، پدید آمدن شناخت بهتر نظرات ایشان است و خوانندگان نسل جدید به نظریات تحقیقی و ادبی استاد، آشنایی بیشتری یافته و این موضوع سرانجام به فهم بهتر یکی از صاحب‌نظران دانشگاهی کشور از قضایای ادبی خواهد بود. اثر پیس‌ری، خاندان، نقدی تا حدی از هرگونه نوعی نقد ادبی عملی از آثار استاد محسوب است. نقدی تا حدی از هرگونه هیاهو و سطحی‌نگری به پژوهش درآمده است و تا آنجا که ممکن است مدعی ما این بود، تا شأن علمی - ادبی آثار عبدالحسین زرین‌کوب بدرستی دانسته و شناخته شود و این امکان نداشت، مگر همدلی صمیمانه با این سلسله آثار ماندگار استاد. بی‌شک اغلب نظرات استاد بدیع و تازه‌گونه است و مخصوص تحقیقات خود ایشان است. در باب برخی آثار استاد، جسته و گریخته مقالات و کتابهایی به عنوان یادبود و بزرگداشت چاپ و نگارش یافته است، اما یک تحقیق یکدست خاصه از طریق همدلی با آثار و عقاید وی همراه با روش علمی و سنجیده و دور از حب و بغض هنوز جایش خالی می‌نمود. ما در این رساله پژوهشی تنها با رویکرد بررسی نظریه‌های ادبی، آثار ایشان را به تحلیل و نقد کشانده‌ایم و مجموعاً قریب به ۹۰ نظریه ادبی مستقل او را تبیین و تحلیل ادبی کرده‌ایم. تازگی موضوع

این اثر، حاکی از این ادعاست، که آثار سترگ و ارزشمند استاد می‌بایست یکجا و یا با نگاه‌ها و رویکردهای مختلف از منظر بررسی و تحلیل ادبی منتقدانه نگریسته شود. از این جهت پژوهش این رساله بر همین مبنا، روش خود را پایه‌گذاری و بنیاد نهاده است. با اینهمه پیش از انجام چنین پژوهشی، یادبودها، بزرگداشت‌ها و گرامیداشت‌هایی چند در زمان حیات استاد و چه بعد از وی انتشار یافت، که در خلال این قبیل کتاب‌ها، به برخی از نظرگاه‌های ادبی وی توجهی شده است. این انتقادهای و بررسی‌ها از جهاتی ارزشمندست خاصه آنکه برخی صاحب‌نظران و استادان به مواضع چندی از «زرین کوب‌شناسی» پرداخته، که هر یک ممکن است حاوی فوایدی چند باشد. در نگارش این اثر از آنها کمک مطلوبی گرفته شد با اینهمه ما آن نظرات را از طریق همدلی با آثار استاد نگریسته و هر جا که الزام یک نگاه نادان حتی به نظریات استاد چه در مقام تأیید و چه احیاناً غیر آن بوده باشد از هیچ نقد و نظر سنجش و منصفانه‌ای دریغ ننموده‌ایم و آنجا که نظرات صاحب‌نظران درست و منطبق با تحقیقات ادبی دهه‌های اخیرست؛ البته از مواضع ایشان دفاع ننموده‌ایم. اما کیست که نتوانسته باشد و حواله اینهمه گسترش علوم ادبی و نقد ادبی در عرصه جهانی ادعای آن داشته باشد، که نسبی‌گرایان او یکسره درست و منطبق با جریان‌های صحیح روز باشد؟ بویژه آن‌که دیدگاه‌های ادبی هر روز ممکن است تغییرپذیر و یا محتاج به بازکاوی مجدد باشد. آثار استاد البته خالی و خارج از این موله نیست و ایشان هم هرگز مدعی درستی و کمال تمامی نظریات خویش، در هیچ آثاری از خود نبوده است.